व्याकरणम्

सन्धिः

CVFHEU

वृद्धि-सन्धिः ‘

वृद्धिरेचि-(1) अ या आ के बाद ए या ऐ हो तो दोनों के स्थान पर ‘ऐ’ होगा।

(2) अ या आ के बाद ओ या औ हो तो दोनों के स्थान पर ‘औ’ होगा।

यथा- (अ+ए= ऐ) अत्र+एव = अत्रैव

(आ+ए= ऐ) तथा+एव = तथैव

(अ+ऐ =ऐ) जन+ऐक्यम् = जनैक्यम्

(आ+ऐ =ऐ) महा+ ऐश्वर्यम् = महैश्वर्यम्

(अ+ओ =औ) जल+ओघः = जलौघः, (जल की धारा)।

(आ$ओ =औ) महा$ओषधिः = महौषधिः

(अ+औ =औ) जन+औत्सुक्क्यम् = जनौत्सुक्यम

(आ+औ=औ) महा+औत्सुक्यम् = महौत्सुक्यम्

यण्-सन्धिः

‘इको यणचि’ - इ या ई के बाद कोई भिन्न स्वर हो तो इ/ई के स्थान में य् हो जाता है।

उ या ऊ के बाद कोई भिन्न स्वर हो तो उ/ऊ के स्थान पर व् हो जाता है।

ऋ के बाद कोई भिन्न स्वर हो तो ऋ के स्थान पर र् हो जाता है।

ऌ के बाद कोई भिन्न स्वर हो तो ऌ के स्थान पर ल् हो जाता है।

प्रति +एकम् = प्रत्येकम् सु +आगतम् = स्वागतम्

प्रति + अक्षम् = प्रत्यक्षम् मधु +अरिः = मध्वरिः

परि+ आवरणम् = पर्यावरणम् अनु + एषणम् = अन्वेषणम्

पितृ + आदेशः = पित्रादेशः ऌ +अकारः = लकारः

मातृ + ए = मात्रे ऌ +आकृतिः = लाकृतिः

अयादि-सन्धिः

‘एचोऽयवायावः’- ए को अय्, ओ को अव्, ऐ को आय् औ को आव् हो जाता है, बाद में कोई स्वर हो तो।

ने + अनम् = नयनम् पो + अनः = पवनः

शे + अनम् = शयनम् भो + अनम् = भवनम्

सञ्चे +अः = सचयः भो +अति = भवति

चे + अनम् = चयनम्

गै + अकः = गायकः पौ + अकः = पावकः

नै + अकः = नायकः नौ + इकः = नाविकः

भौ + उकः = भावुकः

शब्दरूपाणि

संज्ञा-शब्दाः

पुंल्लिङ्गम्

तकारान्तः पंुल्लिङ्गः 'महत्' शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	महान्	महन्तौ	महन्तः
द्वितीया	महन्तम्	महन्तौ	महतः
तृतीया	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
चतुर्थी	महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
प×चमी	महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
षष्ठी	महतः	महतोः	महताम्
सप्तमी	महति	महतोः	महत्सु
सम्बोधनम्	हे महन्	हे महन्तौ	हे महन्तः

तकारान्त नपुंसकलिङ्गम् 'भवत्'

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा भवत् भवती भवन्ति

द्वितीया भवत् भवती भवन्ति

तृतीया भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः

चतुर्थी भवते भवद्भ्याम् भवद्भ्यः

पञ्चमी भवतः भवद्भ्याम् भवद्भ्यः

षष्ठी भवतः भवतोः भवताम्

सप्तमी भवति भवतोः भवत्सु

सम्बोधनम् हे भवत् हे भवती हे भवन्ति

संज्ञा (इकारान्त-पुंल्लिङ्ग-शब्दः)

मुनि

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा मुनिः मुनी मुनयः

द्वितीया मुनिम् मुनी मुनीन्

तृतीया मुनिना मुनिभ्याम् मुनिभिः

चतुर्थी मुनये मुनिभ्याम् मुनिभ्यः

पञ्चमी मुनेः मुनिभ्याम् मुनिभ्यः

षष्ठी मुनेः मुन्योः मुनीनाम्

सप्तमी मुनौ मुन्योः मुनिषु

सम्बोधनम् हे मुने ! हे मुनी! हे मुनयः!

पति

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा पतिः पती पतयः

द्वितीया पतिम् पती पतीन्

तृतीया पत्या पतिभ्याम् पतिभिः

चतुर्थी पत्ये पतिभ्याम् पतिभ्यः

पञ्चमी पत्युः पतिभ्याम् पतिभ्यः

षष्ठी पत्युः पत्योः पतीनाम्

सप्तमी पत्यौ पत्योः पतिषु

सम्बोधनम् हे पते! हे पती! हे पतयः!

’ *पतिशब्दः मुनिशब्दात् कि×चिद्भिन्नः अस्ति।*

मुनिशब्दानुसारेण कवि-हरि-कपि-यति-विधि-निधि-वह्नि-व्याधि-भूपति-

सेनापतीत्यादीनाम् इकारान्त-पुंल्लिङ्गशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

उकारान्त-पंुल्लिङ्ग-शब्दः

भानु (सूर्य)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा भानुः भानू भानवः

द्वितीया भानुम् भानू भानून्

तृतीया भानुना भानुभ्याम् भानुभिः

चतुर्थी भानवे भानुभ्याम् भानुभ्यः

पञ्चमी भानोः भानुभ्याम् भानुभ्यः

षष्ठी भानोः भान्वोः भानूनाम्

सप्तमी भानौ भान्वोः भानुषु

सम्बोधनम् हे भानो! हे भानू! हे भानवः!

एवमेव विधु-विष्णु-शिशु-वायु-मृत्यु-बाहु-इत्यादीनाम् उकारान्त-पुंल्लिङ्गशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

गुरु

<u>विभक्ति एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्</u>

प्रथमा गुरुः गुरू गुरवः

द्वितीया गुरुम् गुरू गुरून्

तृतीया गुरुणा गुरुभ्याम् गुरुभिः

चतुर्थी गुरवे गुरुभ्याम् गुरुभ्यः

पञ्चमी गुरोः गुरुभ्याम् गुरुभ्यः

षष्ठी गुरोः गुर्वोः गुरूणाम्

सप्तमी गुरौ गुर्वोः गुरुषु

सम्बोधनम् हे गुरो! हे गुरू! हे गुरवः!

<u>येषु शब्देषु ऋ-र-ष-परतः नकारः दृश्यते तत्र ‘न’ स्थाने ‘ण’ भवति।</u>

ऋकारान्त-पुंल्लिङ्ग-शब्दः

पितृ

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा पिता पितरौ पितरः

द्वितीया पितरम् पितरौ पितॄन्

तृतीया पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः

चतुर्थी पित्रे पितृभ्याम् पितृभ्यः

पञ्चमी पितुः पितृभ्याम् पितृभ्यः

षष्ठी पितुः पित्रोः पितॄणाम्

सप्तमी पितरि पित्रोः पितृषु

सम्बोधनम् हे पितः! हे पितरौ! हे पितरः!

एवमेव, भातृ-जामातृ-देवृ-(देवर)-इत्यादीनाम् ऋकारान्त-पुंल्लिङ्ग शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

इकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः

मति

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा मतिः मती मतयः

द्वितीया मतिम् मती मतीः

तृतीया मत्या मतिभ्याम् मतिभिः

चतुर्थी मत्यै/मतये मतिभ्याम् मतिभ्यः

पञ्चमी मत्याः/मतेः मतिभ्याम् मतिभ्यः

षष्ठी मत्याः/मतेः मत्योः मतीनाम्

सप्तमी मत्याम्/मतौ मत्योः मतिषु

सम्बोधनम् हे मते! हे मती! हे मतयः!

एवमेव गति-भक्ति-रुचि-शान्ति-नीति-जाति-इत्यादीनाम् इकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः

नदी

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा नदी नद्यौ नद्यः

द्वितीया नदीम् नद्यौ नदीः

तृतीया नद्या नदीभ्याम् नदीभिः

चतुर्थी नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्यः

पञ्चमी नद्याः नदीभ्याम् नदीभ्यः

षष्ठी नद्याः नद्योः नदीनाम्

सप्तमी नद्याम् नद्योः नदीषु

सम्बोधनम् हे नदि! हे नद्यौ! हे नद्यः!

एवमेव पार्वती-गौरी-देवी-त्रिलोकी-कौमुदी-इत्यादीनाम् ईकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

उकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः

धेनु (गाय)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा धेनुः धेनू धेनवः

द्वितीया धेनुम् धेनू धेनूः

तृतीया धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः

चतुर्थी धेनवे/धेन्वै धेनुभ्याम् धेनुभ्यः

पञ्चमी धेनोः/धेन्वोः धेनुभ्याम् धेनुभ्यः

षष्ठी धेनोः/धेन्वोः धेन्वोः धेनूनाम्

सप्तमी धेनौ/धेन्वाम् धेन्वोः धेनुषु

सम्बोधनम् हे धेनो/ हे धेनू! हे धेनवः!

एवमेव तनु-रज्जु-रेणु-च×चु (चोंच) इत्यादीनाम् उकारान्त-स्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपाणि भवन्ति

इकारान्त-नपुंसकलिङ्ग-शब्दः

वारि

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा वारि वारिणी वारीणि

द्वितीया वारि वारिणी वारीणि

तृतीया वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः

चतुर्थी वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः

प×चमी वारिणः वारिभ्याम् वारिभ्यः

षष्ठी वारिणः वारिणोः वारीणाम्

सप्तमी वारिणि वारिणोः वारिषु

सम्बोधनम् हे वारि/वारे! हे वारिणी! हे वारीणि!

एवमेव अस्थि-सक्थि-दधि-अक्षि-इत्यादीनाम् इकारान्त-नपुंसकलिङ्गशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

उकारान्त-नपुंसकलिङ्गशब्दः

मधु

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा मधु मधुनी मधूनि

द्वितीया मधु मधुनी मधूनि

तृतीया मधुना मधुभ्याम् मधुभिः

चतुर्थी मधुने मधुभ्याम् मधुभ्यः

पञ्चमी मधुनः मधुभ्याम् मधुभ्यः

षष्ठी मधुनः मधुनोः मधूनाम्

सप्तमी मधुनि मधुनोः मधुषु

सम्बोधनम हे मधु/मधो! हे मधुनी! हे मधूनि!

एवमेव वस्तु-तालु-जानु (घुटना)-दारु (लकड़ी) इत्यादीनाम् उकारान्त-नपुंसकलिङ्गशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

सर्वनामशब्दाः

पुंल्लिङ्गम्

एतत् (यह)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा एषः एतौ एते

द्वितीया एतम्/एनम् एतौ/एनौ एतान्/एनान्

तृतीया एतेन/एनेन एताभ्याम् एतैः

चतुर्थी एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः

पञ्चमी एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः

षष्ठी एतस्य एतयोः/एनयोः एतेषाम्

सप्तमी एतस्मिन् एतयोः/एनयोः एतेषु

स्त्रीलिङ्गम्

एतत् (यह)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा एषा एते एताः

द्वितीया एताम् एते एताः

तृतीया एतया एताभ्याम् एताभिः

चतुर्थी एतस्यै एताभ्याम् एताभ्यः

पञ्चमी एतस्याः एताभ्याम् एताभ्यः

षष्ठी एतस्याः एतयोः एतासाम्

सप्तमी एतस्याम् एतयोः एतासु

नपुंसकलिङ्गम्

एतत् (यह)

विभक्ति एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा एतत् एते एतानि

द्वितीया एतत्/एनत् एते एतानि

शेषविभक्तिषु पुंल्लिङ्गवद् रूपाणि भवन्ति।

विशेषः- सर्वनामशब्दानां सम्बोधने रूपाणि न भवन्ति।

सर्वनाम-शब्दः

पुंल्लिङ्गम्

तत् (वह)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा सः तौ ते

द्वितीया तम् तौ तान्

तृतीया तेन ताभ्याम् तैः

चतुर्थी तस्मै ताभ्याम् तेभ्यः

पञ्चमी तस्मात् ताभ्याम् तेभ्यः

षष्ठी तस्य तयोः तेषाम्

सप्तमी तस्मिन् तयोः तेषु

स्त्रीलिङ्गम्

तत् (वह)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा सा ते ताः

द्वितीया ताम् ते ताः

तृतीया तया ताभ्याम् ताभिः

चतुर्थी तस्यै ताभ्याम् ताभ्यः

पञ्चमी तस्याः ताभ्याम् ताभ्यः

षष्ठी तस्याः तयोः तासाम्

सप्तमी तस्याम् तयोः तासु

नपुंसकलिङ्गम्

तत् (वह)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा तत् ते तानि

द्वितीया तत् ते तानि

शेषविभक्तिषु पुंल्लिङ्गवद् रूपाणि भवन्ति।

सर्वनाम-शब्दः

पुंल्लिङ्गम्

यत् (जो)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा यः यौ ये

द्वितीया यम् यौ यान्

तृतीया येन याभ्याम् यैः

चतुर्थी यस्मै याभ्याम् येभ्यः

पञ्चमी यस्मात् याभ्याम् येभ्यः

षष्ठी यस्य ययोः येषाम्

सप्तमी यस्मिन् ययोः येषु

स्त्रीलिङ्गम्

यत् (जो)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा या ये याः

द्वितीया याम् ये याः

तृतीया यया याभ्याम् याभिः

चतुर्थी यस्यै याभ्याम् याभ्यः

पञ्चमी यस्याः याभ्याम् याभ्यः

षष्ठी यस्याः ययोः यासाम्

सप्तमी यस्याम् ययोः यासु

नपुंसकलिङ्गम्

यत् (जो)

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा यत् ये यानि

द्वितीया यत् ये यानि

शेषविभक्तिषु पुंल्लिङ्गवद् रूपाणि भवन्ति।

विशेषण-शब्दः

पुंल्लिङ्गम्

महत्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा महान् महान्तौ महान्तः

द्वितीया महान्तम् महान्तौ महतः

तृतीया महता महद्भ्याम् महद्भिः

चतुर्थी महते महद्भ्याम् महद्भ्यः

पञ्चमी महतः महद्भ्याम् महद्भ्यः

षष्ठी महतः महतोः महताम्

सप्तमी महति महतोः महत्सु

सम्बोधन हे महन्! हे महान्तौ! हे महान्तः!

स्त्रीलिङ्गम्

महत्

महत्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे 'महती' रूपं भवति, महतीशब्दस्य रूपं नदीशब्दवद् भवति।

नपुंसकलिङ्गम्

महत्

विभक्तिः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमा महत् महती महान्ति

द्वितीया महत् महती महान्ति

शेषविभक्तिषु पुंल्लिङ्गवद् रूपाणि भवन्ति।

संख्याः

एक

विभक्तिः पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम्

प्रथमा एकः एका एकम्

द्वितीया एकम् एकाम् एकम्

तृतीया एकेन एकया एकेन

चतुर्थी एकस्मै एकस्यै एकस्मै

पञ्चमी एकस्मात् एकस्याः एकस्मात्

षष्ठी एकस्य एकस्याः एकस्य

सप्तमी एकस्मिन् एकस्याम् एकस्मिन्

एकशब्दस्य रूपं त्रिषु लिङ्गेषु एकवचने एव भवति।

द्वि

विभक्तिः पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम्

प्रथमा द्वौ द्वे द्वे

द्वितीया द्वौ द्वे द्वे

तृतीया द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम्

चतुर्थी द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम्

पञ्चमी द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम्

षष्ठी द्वयोः द्वयोः द्वयोः

सप्तमी द्वयोः द्वयोः द्वयोः

द्विशब्दस्य रूपं त्रिषु लिङ्गेषु द्विवचने एव भवति। स्त्रीलिङ्गस्य तथा नपुंसकलिङ्गस्य रूपाणि समानानि भवन्ति। त्रि-चतुर्-शब्दयोः रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु केवलं बहुवचने भवन्ति।

त्रि

विभक्तिः पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम्

प्रथमा त्रयः तिस्रः त्रीणि

द्वितीया त्रीन् तिस्रः त्रीणि

तृतीया त्रिभिः तिसृभिः त्रिभिः

चतुर्थी त्रिभ्यः तिसृभ्यः त्रिभ्यः

पञ्चमी त्रिभ्यः तिसृभ्यः त्रिभ्यः

षष्ठी त्रयाणाम् तिसृणाम् त्रयाणाम्

सप्तमी त्रिषु तिसृषु त्रिषु

चतुर्

<u>विभक्तिः पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम्</u>

प्रथमा चत्वारः चतस्रः चत्वारि

द्वितीया चतुरः चतस्रः चत्वारि

तृतीया चतुर्भिः चतसृभिः (शेषरूपाणि

चतुर्थी चतुर्भ्यः चतसृभ्यः पुंल्लिङ्गवद्

पञ्चमी चतुर्भ्यः चतसृभ्यः भवन्ति।

षष्ठी चतुर्णाम्/चतुर्ण्णाम् चतसॄणाम्

सप्तमी चतुर्षु चतसृषु

कारक तथा विभक्ति-

क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्- जिन पदों का क्रिया के साथ सीधा सम्बन्ध होता है, उन्हें हम कारक कहते हैं। वह छः प्रकार के होते हैं-

CUHQBJ

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।

अपादानाधिकरणे इत्यादुः कारकाणि षट्।।

कारक विभक्ति विभक्ति-चिह्न

कर्ता प्रथमा ने

कर्म द्वितीया को

करण तृतीया से, द्वारा

सम्प्रदान चतुर्थी के लिये

अपादान पञ्चमी से (अलग होना)

सम्बन्ध षष्ठी का, के, की

अधिकरण सप्तमी में, पै, पर

सम्बोधन प्रथमा हे! अरे! भो!

विशेष- कारकों में सम्बन्ध (षष्ठी विभक्ति) और सम्बोधन (प्रथमा विभक्ति की) की गणना नहीं की जाती है।

कर्म कारक

कर्तुः ईप्सिततमं कर्म-कर्ता अपनी क्रिया द्वारा जिससे सम्बन्ध करना चाहता है अर्थात् जिसको सबसे अधिक चाहता है, उस कारक की कर्म संज्ञा होती है, जैसे- 'बालकः ग्रामं गच्छति'

इस वाक्य में कर्ता बालक अपनी गमन क्रिया द्वारा गाँव से सम्बन्ध करना चाहता है। अतः गाँव की कर्मसंज्ञा और द्वितीया विभक्ति हो गयी है। इसी तरह राजीवः पुस्तकं पठति, अभिलाषा चित्रं पश्यति।

कर्मणि द्वितीया- कर्म को बताने के लिये द्वितीया विभक्ति होती है, जैसे-

बालकः रसं पिबति।

कुछ द्विकर्मक (दो कर्मवाली) धातुओं के साथ अपादान आदि के स्थान पर द्वितीया विभक्ति होती है, वे धातुएं निम्नलिखित हैं-

दुह्-याच्-पच्-दण्ड्-रुधि-प्रच्छि-चि-ब्रू-शासु-जि-मथ्-मुषाम्।

कर्मयुक् स्याद् अकथितं तथा स्यान्-नी-हृ-कृष् वहाम्।।

यथा- ऽदीपकः गां दुग्धं दोग्धि। (दीपक गाय से दूध दुहता है)-दुह्

ऽवामनः बलिं वसुधां याचते। (वामन बलि से भूमि माँगता है)-याच्

ऽमाता तण्डुलान् ओदनं पचति। (माता चावल से भात बनाती है)-पच्

ऽन्यायाधीश:अपराधिनं लक्षं दण्डयति। (जज अपराधी को एक लाख का दण्ड देता है।)-दण्ड्

ऽश्यामः गां व्रजम् अवरुणद्धि। (श्याम गाय को ब्रज में रोकता है)-रुध्

ऽअध्यापकः छात्रं प्रश्नं पृच्छति। (अध्यापक छात्र से प्रश्न पूछता है) प्रच्छ्

ऽकृषकः वृक्षं फलानि अवचिनोति। (किसान वृक्ष से फल चुनता है) चिऽगुरुः शिष्यं उपदेशं ब्रूते। (गुरु शिष्य को उपदेश देता है) -ब्रू,

ऽगुरुः शिष्यं धर्मं शास्ति। (गुरु शिष्य को धर्म का अनुशासन करता है) - शास्ऽराहुलः रोहितं शतं जयति। (राहुल रोहित से सौ रुपये जीतता है)-मुष्ऽदेवः क्षीरनिधिं सुधां मथ्नाति। (देवता समुद्र को अमृत के लिए मथते हैं)- मथ्ऽराकेशः हरेशं शतं मुष्णाति। (राकेश हरेश के सौ रुपये चुराता है)-मुष्ऽचारकः अजां ग्रामं नयति, हरति, कर्षति, वहति वा। (चराने वाला बकरी को गाँव ले जाता है, हरता है, खीचता है, ढोता है।)-नी-हृ, कृष्, वह्।

संख्याएं (मूलरूप)

1. **एक** - एक
2. **दो** - द्वि
3. **तीन** - त्रि
4. **चार** - चतुर्
5. **पाँच** - पञ्चन्
6. **छह** - षट्
7. **सात** - सप्तन्
8. **आठ** - अष्टन्
9. **नौ** 9-नवन्
10. **दस** 1- दशन्
11. **ग्यारह** -एकादशः
12. **बारह** - द्वादशन्
13. **तेरह** - त्रयोदशन्
14. **चौदह** - चतुर्दशन्
15. **पन्द्रह** -पञ्चदशन
16. **सोलह** - षोडश
17. **सत्रह** - सप्तदशन
18. **अट्ठारह** - अष्टादशन्
19. **उन्नीस** - नवदशन्,एकोनविंशति, ऊनविंशति
20. **बीस** - विंशति
21. **इक्कीस** - एकविंशत
22. **बाईस** - द्वाविंशति
23. **तेईस** - त्रयोविंशति
24. **चौबीस** - चतुर्विंशति
25. **पच्चीस** - पञ्चविंशति
26. **छब्बीस** - षड्विंशति

27. **सत्ताईस** - सप्तविंशति

28. **अटठाईस** - अष्टाविंशति

29. **उन्तीस** - नवविंशतिः, एकोनत्रिंशत्, उनत्रिंशत्

30. **तीस** - त्रिंशत्

अव्ययम्

अधः (नीचे) वृक्षात् पत्रं अधः पतति।

उपरि (ऊपर) विमानः घनानाम् उपरि गतः।

दूरतः (दूर से) कुमार्गं दूरतः त्यजेत्।

यतः (जहाँ से) यतस्त्वया ज्ञानम् अशेषमाप्तम्।

एकस्मिन् (एक समय में) एकस्मिन् वने सिंहः निवसति स्म।

सम्प्रति (इसी समय, अब) सम्प्रति गृहस्य उपरि मेघः अस्ति।

पुरा (पहले, प्राचीन काल में) पुरा काले एकः नृपः आसीत्।

नाना (विविध प्रकार से) - नाना फलैःफलति कल्पलतेव भूमिः।

खलु (निश्चय ही) - मार्गे पदानि खलु ते विषमी भवन्ति।

किञ्चित (कुछ) किञ्चित् अल्पाहारं ददातु।

समम् (के साथ, मिलकर) - यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम्।

ननु (सन्देहसूचक प्रश्नसूचक, - ननु भवान् अग्रतो मे वर्तते। ननु समाप्तः पाठः तव?

सचमुच, अवश्य ही इत्यादि)

उपसर्ग

उपसर्गाः क्रियायोगे-

क्रिया के योग में प्र आदि को उपसर्ग कहते हैं, जैसे - प्रहार, प्रगति, प्रकृति, प्रचार, प्रदेश, प्रवाह, प्रभाव आदि प्र उपसर्ग के योग से बने हंै। इसी प्रकार-

सम् - संहार, संगति, संस्कृति, सन्देश, सन्धान, संवाद।

अनु - अनुहार, अनुगमन, अनुकरण, अनुग्रह, अनुचर अनुभूति, अनुवाद।

वि - विहार, विकृति, विदेश, विधान, विभूति, विराम, विवाद।

अधि - अधिहरि, अधिकरणम्, अधिष्ठाता, अध्यारोपः।

उपसर्गों से धातु के अर्थ बदल जाते हैं।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।

प्रहाराहारसंहार विहारपरिहारवत्।।

प्रत्यय

तव्यत् (तव्य) अनीयर् (अनीय)

ये दोनों प्रत्यय सकर्मक धातुओं से कर्म अर्थ में तथा अकर्मक धातुओं से भाव अर्थ में होते हैं। इनसे बने शब्दों का प्रयोग क्रिया तथा विशेषण के रूप में होता है।

उदाहरण - गम् +तव्यत् (तव्य)

विशेषण रूप में -

गन्तव्यः ग्रामः।

गन्तव्या नगरी।

गन्तव्यं स्थानम्।

अन्य उदाहरण-

पठ् +क्त्वा = पठित्वा

पा +क्त्वा = पीत्वा

कृ + क्त्वा = कृत्वा

दृश् + क्त्वा = दृष्ट्वा

अन्य उदाहरण- पठ् + तव्यत् = पठितव्यम्

नी+तव्यत्= नेतव्यम्

भुज्+ तव्यत् = भोक्तव्यम्

दा +तव्यत् = दातव्यम्

कृ + तव्यत् = कर्तव्यम्

भू + तव्यत्र भवितव्यम्

अनीयर् (**अनीय**) - गम् +अनीयर् = गमनीयम्

विशेषण रूप में = गमनीयः ग्रामः

= गमनीया नगरी

= गमनीयं वनम्

अन्य उदाहरण- पठ्+अनीयर् = पठनीयम्

नी + अनीयर् = नयनीयम्

भुज् + अनीयर् = भोजनीयम्

दा+ अनीयर् = दानीयम्

कृ + अनीयर् = करणीयम्

क्त (त) - इस प्रत्यय का प्रयोग भूतकाल के अर्थ मंे किया जाता है, इस प्रत्यय से बने शब्दों का प्रयोग क्रिया तथा विशेषण के रूप में होता है।

क्रिया रूपों मे ंपठ् + क्त = पठितम्

विशेषण रूप मे ं- पठितः ग्रन्थः, पठिता पत्रिका, पठितं पुस्तकम्।

अन्य उदाहरण - हस् +क्त = हसितम्

गम् +क्त = गतम्

नी+ क्त = नीतम्

भुज्+ क्त = भुक्तम्

दा + क्त = दत्तम्

कृ +क्त = कृतम्

भू + क्त त्= भूतम्

प्रच्छ् +क्त = पृष्टम्

ग्रह + क्त = गृहीतम्

धातुरूपाणि

वद्(बोलना)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः वदति वदतः वदन्ति

मध्यमपुरुषः वदसि वदथः वदथ

उत्तमपुरुषः वदामि वदावः वदामः

लोट्लकारः (आज्ञा/प्रार्थना)

पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः वदतु/वदतात् वदताम् वदन्तु

मध्यमपुरुषः वद/वदतात् वदतम् वदत

उत्तमपुरुषः वदानि वदाव वदाम

लङ्लकारः(भूतकाल)

प्रथमपुरुषः अवदत् अवदताम् अवदन्

मध्यमपुरुषः अवदः अवदतम् अवदत

उत्तमपुरुषः अवदम् अवदाव अवदाम

विधिलिङ्लकारः (विधि/सम्भावना)

प्रथमपुरुषः वदेत् वदेताम् वदेयुः

मध्यमपुरुषः वदेः वदेतम् वदेत

उत्तमपुरुषः वदेयम् वदेव वदेम

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

प्रथमपुरुषः वदिष्यति वदिष्यतः वदिष्यन्ति

मध्यमपुरुषः वदिष्यसि वदिष्यथः वदिष्यथ

उत्तमपुरुषः वदिष्यामि वदिष्यावः वदिष्यामः

एवमेव खेल्-खाद्-धाव्-रस्-पूज्-कूर्द्-हस्-पत्-भ्रम्- लिख्-गम् (गच्छ), चर्-पठ्-क्रीड्-इत्यादीनां धातूनां रूपाणि भवन्ति।

वस् (रहना/ठहरना)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः वसति वसतः वसन्ति

मध्यमपुरुषः वससि वसथः वसथ

उत्तमपुरुषः वसामि वसावः वसामः

लोट्लकारः (आज्ञा/प्रार्थना)

प्रथमपुरुषः वसतु/वसतात् वसताम् वसन्तु

मध्यमपुरुषः वस/वसतात् वसतम् वसत

उत्तमपुरुषः वसानि वसाव वसाम

लङ्.लकारः (भूतकाल)

प्रथमपुरुषः अवसत् अवसताम् अवसन्

मध्यमपुरुषः अवसः अवसतम् अवसत

उत्तमपुरुषः अवसम् अवसाव अवसाम

विधिलिङ्लकारः (विधि/सम्भावना)

प्रथमपुरुषः वसेत् वसेताम् वसेयुः

मध्यमपुरुषः वसेः वसेतम् वसेत

उत्तमपुरुषः वसेयम् वसेव वसेम

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

प्रथमपुरुषः वत्स्यति वत्स्यतः वत्स्यन्ति

मध्यमपुरुषः वत्स्यसि वत्स्यथः वत्स्यथ

उत्तमपुरुषः वत्स्यामि वत्स्यावः वत्स्यामः

दा (देना)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः ददाति दत्तः ददति

मध्यमपुरुषः ददासि दत्थः दत्थ

उत्तमपुरुषः ददामि दद्वः दद्मः

लोट्लकारः (आज्ञा/प्रार्थना)

प्रथमपुरुषः ददातु/दत्तात् दत्ताम् ददतु

मध्यमपुरुषः देहि/दत्तात् दत्तम् दत्त

उत्तमपुरुषः ददानि ददाव ददाम

लङ्लकारः (भूतकाल)

प्रथमपुरुषः अददात् अदत्ताम् अददुः

मध्यमपुरुषः अददाः अदत्तम् अदत्त

उत्तमपुरुषः अददाम् अदद्व अदद्म

विधिलिङ् (विधि/सम्भावना)

प्रथमपुरुषः दद्यात् दद्याताम् दद्युः

मध्यमपुरुषः दद्याः दद्यातम् दद्यात

उत्तमपुरुषः दद्याम् दद्याव द्द्याम

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

प्रथमपुरुषः दास्यति दास्यतः दास्यन्ति

मध्यमपुरुषः दास्यसि दास्यथः दास्यथ

उत्तमपुरुषः दास्यामि दास्यावः दास्यामः

कथ् (कहना)

लट्लकारः (वर्तमानकालं)

पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः कथयति कथयतः कथयन्ति

मध्यमपुरुषः कथयसि कथयथः कथयथ

उत्तमपुरुषः कथयामि कथयावः कथयामः

लोट् लकारः (आज्ञा/प्रार्थना)

प्रथमपुरुषः कथयतु/कथयतात् कथयताम् कथयन्तु

मध्यमपुरुषः कथय/कथयतात् कथयतम् कथयत

उत्तमपुरुषः कथयानि कथयाव कथयाम

लङ्लकारः (भूतकाल)

प्रथमपुरुषः अकथयत् अकथयताम् अकथयन्

मध्यमपुरुषः अकथयः अकथयतम् अकथयत

उत्तमपुरुषः अकथयम् अकथयाव अकथयाम

विधिलिङ्लकारः (विधि/सम्भावना)

प्रथमपुरुषः कथयेत् कथयेताम् कथयेयुः

मध्यमपुरुषः कथयेः कथयेतम् कथयेत

उत्तमपुरुषः कथयेयम् कथयेव कथयेम

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

प्रथमपुरुषः कथयिष्यति कथयिष्यतः कथयिष्यन्ति

मध्यमपुरुषः कथयिष्यसि कथयिष्यथः कथयिष्यथ

उत्तमपुरुषः कथयिष्यामि कथयिष्यावः कथयिष्याम

निर्देशन –

- श्री संजय सिन्हा, निदेशक, राज्य शैक्षिक अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण परिषद्, उ. प्र.
- श्री अजय कुमार सिंह , संयुक्त निदेशक, राज्य शैक्षिक अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण परिषद्, उ. प्र.

e-book विकास ---

- अल्पा निगम(प्र. अ.) , प्राथमिक विद्यालय तिलौली, गोरखपुर
- अमित शर्मा(स. अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय महतवानी, उन्नाव
- अनीता विश्वकर्मा(स. अ), प्राथमिक विद्यालय सैदपुर पीलीभीत
- अनुभव यादव(स. अ), प्राथमिक विद्यालय गुलरिया उन्नाव
- अनुपम चौधरी (स. अ), प्राथमिक विद्यालय नौरंगाबाद बदायूं
- आशुतोष आनंद (स. अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय मियाँगंज बाराबंकी
- दीपक कुशवाहा (स. अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय गजफ्फरनगर, उन्नाव
- फिरोज खान (स. अ), प्राथमिक विद्यालय चिड़ावक, बुलंदशहर
- गौरव सिंह (स. अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय फतेहपुर मठिया, फतेहपुर
- हृतिक वर्मा (स. अ), प्राथमिक विद्यालय संग्राम खेड़ा , उन्नाव
- नितिन कुमार पाण्डेय (स. अ), प्राथमिक विद्यालय मध्यनगर , श्रावस्ती
- मनीष प्रताप सिंह (स. अ), प्राथमिक विद्यालय प्रेम नगर, फतेहपुर
- प्राणेश भूषण मिश्र (स. अ), पूर्व माध्यमिक विद्यालय पठा, ललितपुर
- प्रशांत चौधरी (स. अ), प्राथमिक विद्यालय रवाना, बिजनौर
- राजीव कुमार साहू (स. अ), उच्च प्राथमिक विद्यालय , सराय गोकुल सुल्तानपुर
- शशि कुमार(स. अ), प्राथमिक विद्यालय खेड़ा, लच्छीखेड़ा, अकोहरी उन्नाव
- शिवाली गुप्ता (स. अ), पूर्व माध्यमिक विद्यालय धौलरी, मेरठ
- वरुणेश मिश्रा (स. अ), प्राथमिक विद्यालय मदनपुर पनियार , सुल्तानपुर